

УДК 930.1:303.446.4

Валерій Саєнко*

AD FONTES: ПРО ТЕ, ЯК ОЛЕКСІЙ ТЕРЕНОЖКІН ЗАХОПИВСЯ АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДОСЛІДЖЕННЯМИ

Тереножкін Олексій Іванович – археолог, працював в Росії, Середній Азії, Україні. З 15 років почав активно займатися археолого-краєзнавчими дослідженнями в Поволжжі, а потім у Центральній Азії. 1948 р. переїхав в Україну, де вивчав передскіфську та скіфську добу.

Ключові слова: археолог О.І. Тереножкін, наукова робота, бібліографія.

По причине той занятой закономерности, что интерес к фундаментальным предметам чаще всего возбуждается малозначительными, а в другой раз и прямо посторонними обстоятельствами, идея этой вещи вышла из совершенного пустяка, то есть из газетной заметки, которую можно было даже и не читать.

Вячеслав Пьецух¹

Олексій Іванович Тереножкін належить до того типу вчених, яких в епоху сучасного домінування вузької спеціалізації називають «енциклопедистами». Протягом багатьох років йому доводилося обстежувати євразійські пам'ятки широкого хронологічного діапазону – від кам'яного віку до пізнього середньовіччя. Але рання, середня бронза та сарматський період Подніпров'я – Надчорномор'я вивчалися в основному під час польових робіт і згадувалися лише в публікаціях оглядового характеру. О.І. Тереножкін залишився в історії науки як видатний спеціаліст з археології періоду пізньої бронзи, раннього залізного віку на території України та як дослідник різноманітних культур і епох Центральної Азії – він працював у киргизькому Семиріччі, Хорезмі, Согді, Чачі; також у Південному та Середньому Приураллі [28].

Приваблювали вченого й питання середньовічної археології – спочатку середньоазійської, а в подальшому ті, що пов'язані з проблематикою

* Вільний історик

¹ Пьецух В. Роммат: Роман-фантастика на историческую тему. – М., 1990.

походження слов'ян. Як на зразок універсалізму в науковій роботі можна вказати хоча б на фахово підготовлену статтю про черняхівські старожитності [13].

Крім цього, в роки війни вченому довелося стати ще й військовим істориком, він є співавтором бойового часопису «От Сталинграда до Вены» [15]. Цікаво, що це одне з перших видань про війну в книжковому форматі отримало негативну оцінку особисто Й.В. Сталіна й вплинуло на затримку появи в Радянському Союзі видання мемуарної літератури [3, с. 3].

Починав же Олексій свої перші дослідження в Заволжжі, навколо рідного м. Ніколаєвська Самарської губернії. Як відомо, активація інтересів до якогось наукового питання іноді починається з досить мізерних чинників. Наприклад, Є.В. Черненко – відомий представник наукової школи Олексія Івановича Тереножкіна, одного разу був вражений скіфським захисним пластинчастим обладунком, який побачив під час розкопок й став наполягати на зміні пропонованої наставником теми досліджень і, поступово розширюючи проблематику, все життя займався питаннями військової справи скіфів. Подібних випадків можна відшукати безліч і майже кожен, напевно, знайде у власному досвіді підтвердження цьому. Так і сам Олексій одинадцятирічним підлітком підібрав на березі річки кілька фрагментів кераміки епохи пізньої бронзи, а згодом особливо цікавився саме цим періодом, до його вивчення звернувся й після переїзду для роботи у Київ, на що вже звертав увагу В.В. Отрощенко [21, с. 13].

Істотно важливими, визначальними у формуванні захоплень Олексія Тереножкіна вбачаються наступні два моменти – загальний культурно-історичний фон міста, де він народився й виріс, та традиції його рідної сім'ї.

Місто Ніколаєвськ було засноване за царювання Єкатерини II, попервах як слобода Мечетна, переселеними з Польщі старообрядцями. Воно влаштоване на руїнах золотоординського селища, яке раніше існувало в урочищі на краю великої заплави, поблизу дороги вздовж правого берега р. Великий Іргіз. Це середньовічне селище зазнало руйнування, ймовірно, під час походу Тимура.

До революції 1917 р. Ніколаєвськ був знаменитий своєю зерною торгівлею та виробництвом високоякісного борошна, вишуканою архітектурою (зокрема, купецьких особняків). Визначальним був вплив старообрядництва (єдиновір'я) – «другий Афон на Іргізі».

Швидке зростання кількості населення в Самарському Поволжжі, прискорене поширення з початку ХХ ст. писемності й освіченості серед різних соціальних верств, відкриття шкіл, книгарень, бібліотек, друкарень створювали необхідне підґрунтя для подальшого розвитку культури. В руслі цієї тенденції відбувалися зміни й в м. Ніколаєвську. На 1905 р. у місті було вже 4 бібліотеки, 1893–1895 рр. відкрилося сім книжкових крамниць [24, с. 160-165]. Але всеодно культурне життя, як бачимо в тогочасній місцевій періодиці, майже не виходило за межі народної освіти й заходів щодо боротьби з пияцтвом.

Одна з книжкових крамничок, розташованих на міському базарі, належала батьку Олексія: 18 серпня 1893 р. в Ніколаєвську відкриті книжкові магазини Т.Н. Клокова та І.А. Тереножкіна [4]. Зазвичай там, окрім книг, з міркувань кон'юнктури також практикувався продаж усіляких супутніх товарів. До заняття цією «інтелігентною» справою Івана Олександровича Тереножкіна (бл. 1873 – червень 1917), можливо що спонукала сімейна ментальна традиція, бо якийсь їхній предок був торговцем з коробом за плечима – офенею. Офенський промисел набув поширення на великій території – аж до районів Сибіру, особливо ж він був розвинений серед селян центральних губерній. Багато хто займався ним на уходах сезонно, пропонуючи різноманітний товар, у тому числі книжки для народу та ікони. Іноді відбувалися переїзди на значні відстані (навіть до Болгарії). Своє походження офені й їхня торгівля ведуть, як видається, від маргінального середовища, що виникло навколо паломників або й ченців Афонських монастирів (відомо, що ті далеко не завжди дотримувалися благочестивої поведінки), коли для прожитку в дорозі «міняли на гроші» образки та інші товари зі Святих місць.

Батько Олексія був досить освіченою людиною та потерпав від запойного пияцтва. У нотатках, записаних уже на схилі років, О.І. Тереножкін згадував епізод зі свого дитинства, коли йому було років дев'ять: «Отец послал меня в библиотеку за каким-то томом Элизы Реклю². Так как в весеннее время бежали глубокие ручьи, то я шел по ним, думая, что чем глубже, тем интереснее. Шел очень долго». Цей начебто незначний спогад, що через багато років здавався йому чомусь важливим, додає ще одного штриха до розуміння глибинних пластів формування характеру – наполегливу націленість «на процес», стійкість у подоланні труднощів – якості, якими відрізнявся згодом науковий шлях вченого, що зумовило здатність до всебічної й дивовижно ретельної роботи над археологічними джерелами. Олексій Іванович наводить й інший спогад, як ще зовсім маленьким збирав гудзики, скалки посуду [12, с. 3, 5, 12] – вочевидь, що з таких «точок кристалізації» зароджувалися любов до речознавства та навички класифікації.

Після революції в колишньому Ніколаєвську (з ініціативи В.І. Чапаєва місто отримало назву Пугачов) набув розвитку культурно-просвітницький рух, почали складатися основи наукового співтовариства й з'явилося певне творче середовище. 1918 р. задля об'єднання досліджень, популяризації серед населення природознавства й місцевої історії був створений «Кружок любителей мироведения». На початку 1919 р. на запрошення Пугачовського відділу народної освіти приїхав астроном М.Є. Набоков (1910 р. закінчив Московський університет) для читання лекцій з фізики та астрономії на педагогічних курсах. Він став очільником Гуртка і, мабуть, головним натхненником і організатором його роботи. Певно, що пугачовський Гурток любителів світознавства створювався за прикладом «Русского общества любителей мироведения» (існувало у 1909–1932 рр.). Воно випускало свій журнал «Известия РОЛМ», а у 1917–1938 рр. виходило «Мироведение». Під

²Форма «Еліза» імені французького географа Елізе́ Реклю зобов'язана своєю появою у тексті публікації скоріше за все тому, що це «музика навіяла», бо мелодія п'єси Бетховена «До Елізи» встановлена на мобільному телефоні укладача збірки Н.П. Шевченко.

світознавством розуміли науки про космос і про Землю (насамперед геохімію). Пугачовський Гурток за своєю ідеєю був фактично мініатюрною реплікою цієї організації.

Повітовий Позашкільний Відділ народної освіти відкрив також три заклади під загальним керівництвом «Центрального музею»: «Педагогічний музей», «Музей місцевого краю» та «Відділ товариства археології, історії та етнографії при Самарському державному університеті». Останній увійшов як археологічна секція в «Кружок любителей мироведения», до його складу входило 19 осіб.

Робота секції поки що мала за мету тільки створення музею та архіву при ньому. Музей місцевого краю був заснований 20 травня 1919 р., він працює і зараз під назвою «Пугачовський краєзнавчий музей». На той час складності полягали в повній відсутності у місті фахівців, обізнаних з археологією і найдавнішою історією Поволжжя.

З інформаційних бюлетнів гуртка відомо, що на одному з засідань була прочитана доповідь Ф.Т. Яковлева «Кургани Самарської губернії» [30, с. 3-12]. Як це не дивно, але збереглися живі подробиці цього епізоду: коротку «лекцію» з гумором описав у своїх спогадах не хто інший, як М.Н. Тихомиров. Навесні 1919 р. майбутній академік опинився серед трьох учасників експедиції, що вирушила з Самари в іргизські монастирі за старовинними книгами:

«Главным лицом экспедиции был не я, а заведующий Самарским музеем, незабываемый Федор Тимофеевич Яковлев.

В своем прошлом Федор Тимофеевич был начальником какой-то железнодорожной станции. Одновременно он занимался, в порядке развлечения, археологическими и прочими делами. Человек это был не очень образованный, а в истории, попросту говоря, ничего не понимавший. Но в начале революции такие люди нередко попадали на разные должности, в числе их оказался и Федор Тимофеевич, которого по крайней мере нельзя было заподозрить в каких-нибудь контрреволюционных деяниях. [...] Любопытен был даже

внешний облик Федора Тимофеевича. Худой человек небольшого роста, он одевался в какой-то странный сюртук с развевающимися фалдами. На голове его торчал старомодный котелок, в целом он являл собою портрет провинциального франта нашего века с обязательными тенденциями нравиться дамам.

Считался он в свое время в Самарском отделе народного образования великим знатоком истории и археологии. [...]

Тут я уехал осматривать и вывозить в Пугачевск местный волостной архив, представлявший значительную ценность. Когда я вернулся обратно в Пугачевск и когда туда вернулся Федор Тимофеевич, я спросил, что же он нашел? Федор Тимофеевич важно ответил: «Ничего. Курган оказался сурковым (курган нанесли сурки)».

Однако, Федор Тимофеевич не смущался своими археологическими неполадками и даже прочел лекцию об археологии, которая впрочем, продолжалась всего 10 минут. На лекцию собралось народу видимо-невидимо и этот народ сидел в нашей школе, ожидая выступления «профессора». «Профессор», однако, начал свою лекцию примерно такими словами: «Курганы бывают шлемообразные и круглообразные. Курганы надо раскапывать следующим образом». Рассказав свои скудные сведения об археологии в течение пяти минут, «профессор» закончил свою лекцию словами: «Призываю ко всеместной раскопке курганов». Водворилось тягостное молчание.

Эти слова «призываю ко всеместной раскопке курганов» впоследствии вызывали страшнейшее возмущение археолога А.В. Арциховского, который обычно в этих случаях добавлял «скотина». Арциховский прекрасно понимал, что такое представляет «всеместная раскопка курганов» [39, с. 49-50, 53-54].

Однак, кинутий в маси заклик доповідача не залишився без уваги. Дуже ймовірно, що на виступі серед чисельних слухачів якраз був присутній і Олексій Тереножкін, бо лекція була визначною подією в невеличкому місті. Цього ж літа він захоплюється пошуками. В автобіографії (написана після

1979 р.) зазначено: «В 1919 и 1920 гг. мне случилось обнаружить на берегах р. Большой Ирғиз поселения древние, которые относились к срубной культуре бронзового века» [12, с. 97].

Згодом в музейних звітах відкрите тоді Успенське поселення буде часто згадуватися й отримає промовисту в своєму символізмові назву «поселення №1». Схематичний план цієї пам'ятки я випадково зустрів також і в особистому архіві В.А. Городцова, мабуть, через кілька років О.І. Тереножкін передав його своєму університетському вчителю [18]³. Зараз це поселення добре відоме дослідникам доби пізньої бронзи. 1939 р. там продовжував розкопки І.В. Сініцин, в літературі на здобуті матеріали часто посилаються, напр. див. [14, с. 8-9].

Детальні відомості про ці та подальші розвідки містяться у звітах музею за 1922–1928 рр.: «В 1920 году Алексеем Тереножкиным в Музей были принесены черепки подобранные им на берегу р. Ирғиз между Пугачевым и Успенкой, но тогда место этих находок не было исследовано, почему местонахождение оставалось неизвестным...» [9].⁴

Також, внаслідок захоплення міста історією, навесні 1921 р. школярі з метою пограбування намагалися копати на одному з курганів, розташованих за містом. Інцидент спонукав місцевих ентузіастів-світознавців почати дослідження потривоженого насипу та другого кургану, розташованого поруч.

Пощастило дізнатися, що в тих розкопках 1921 р. брав діяльну участь О.І. Тереножкін – серед паперів його архіву знайдено наступного листа [19], що, власне, і стало приводом для написання цієї статті. Отже, наводимо цей лист повністю.

³У фонді також присутні вісім листів О.І. Тереножкіна до В.А. Городцова періоду 1939–1942 рр.

⁴Користуючись нагодою хочу подякувати директору Пугачовського музею краєзнавства Нурії Ібрагимівні Сулеймановій і колективу співробітників за допомогу в роботі з архівними матеріалами, музейними фондами та за приємне спілкування.

Москва

26-X-54.

Прочитав заметку в «Литературной газете» о Мелитопольском кургане, я решил, что руководитель экспедиции А. Тереножкин есть тот самый Алексей Тереножкин, брат Варвары Ивановны, который в 1919–1920 гг. был таким активным другом Пугачевского музея местного края, участником раскопок кургана около Пугачева.

Если я не ошибся, то рад приветствовать земляка, добившегося осуществления детских еще мечтаний и увлечений, ставшего настоящим археологом!

Кто же я? Один из начинателей изучения местного края в нашем Пугачеве, Ефим Иванович Кореневский.

Голодовка 21-го года выкинула меня из Пугачева, и с тех пор я только изредка заглядывал туда. Не пришлось мне нигде, где довелось жить, заняться вопросами, которыми увлекались мы в первые годы революции на родине.

Я работаю сейчас в Академии Педагогических наук, директором научно-исследов. института национальных школ. Постарел, конечно, изрядно...

Итак, если Вы тот самый Алеша, которого знал я в Пугачеве, отзовитесь на мое письмо и пришлите весточку о себе.

Мой адрес: Москва, Д57, Новопесчаная ул., корп. 86, кв. [...].

Живы ли и где поживают Варвара Ивановна и Иван Иванович?

Е. Кореневский

У Пугачовському музеї зберігся звіт про ці найперші в повіті розкопки. Він був написаний П.І. Пеньковим (той разом з Є.І. Кореневським попервах опікувався роботою музею; у січні 1920 р. завідувачем музею був призначений В.І. Лебедев). П.І. Пеньков не пережив важкі 1921–1922 рр., рукопис звіту знайдено у його паперах і звіт був оформлений 1924 р. К.І. Журавльовим, який на той час (з грудня 1921 р.) вже був директором Пугачовського музею.

Обмежені рамки статті, нажаль, не дозволяють навести цей текст [7], цікавий також і з погляду на історію археології⁵.

Зміст звіту такий: в курганній групі простежувалися розташовані на площі 5 десятин (тобто близько 300x160 м) 23 невеликих насипи, з них 22 кургани висотою до 1 м і якась кільцеподібна споруда (№ 12), мабуть, пізнього походження (?).

На сьогодні ділянка, де розташовувалася курганна група, переважно зайнята міською забудовою (західна околиця міста).

Кургани, як видається, споруджувалися вздовж дороги. На захід від курганної групи відгалуження шляху незабаром повертало на північ, на вододіл. Там також розташовані згадувані у звіті курганні групи. Зі східного боку дорога йшла, очевидно, до переправи через В. Іргіз в місці його вигину. Близько цієї переправи й виникло середньовічне поселення, що знаходилося десь в районі сучасних вулиць Топорковска та Мечетна.

1921 р. було досліджено два насипи. Відмічені навколо курганні виборки ґрунту й те, що північний бік насипів є більш крутим, про можливі причини цього див. [17, с. 236-237]. Спостереження над асиметрією насипів, скоріше, не самостійне відкриття дилетантів, а результат певного знайомства з тогочасною археологічною літературою.

Курган №1 розкопувався траншеєю шириною 2 м, яку прокладено через центр по лінії Пн-Пд. Центральне поховання виявилось пограбованим, форма могильної ями не простежувалася.

Курган №3, найбільший в групі. Центральне поховання було поруйноване школярами навесні 1921 р., не дообстежувалося.

Курган №10. Висота 0,2 м, діаметр 6 м, містив одне середньовічне жіноче поховання. На поверхні й в могильній ямі фіксувалися вапнякові камені й обкатані «голиші». Спочатку вони, мабуть, були укладені на перекритті ями у

⁵ У докладному переказі текст звіту наводить директор Пугачовського музею Н.І. Сулейманова [32].

вигляді якоїсь конструкції й згодом просіли. Розміри ями 2x0,9 м, глибина 1,3 м. Небіжчиця була покладена в домовину з кори, на спину, головою орієнтована на північний схід, руки витягнуті, голова повернута вліво. На шию одягнене намисто з бусин різного розміру, які кріпилися за допомогою тонкого мідного дроту, в набір прикрас входили й дві мушлі каурі. Біля лівої скроні знайдена срібна сережка у вигляді «знака запитання» із залишками намотаної дротинки. Біля правої кисті – коралова бусина. Біля правого коліна – кістка тварини, біля лівого коліна – дзеркало зі слідами тканевого чохла й невеликий залізний предмет, що розпався (зазвичай клали ніж або ножиці).

Дзеркало виготовлено зі сплаву на основі міді⁶, з вушком прямокутної форми для підвішування. По краю проходять два концентричних потовщення, діаметр 6,1 см. Пошкоджено в давнину, вочевидь, навмисно під час проведення дій похоронного обряду. Дзеркало було враховано в одній з публікацій зводів золотоординських дзеркал Поволжжя [20, с. 90, 106, рис. 2.1]. Зберігається у Пугачовському музеї (№ ПКМ 136).

Треба зазначити, що це дзеркало виглядає досить архаїчним, бо прямокутні вушка типові для сарматської епохи і для золотоординських часів є досить рідкісними.

Ймовірна дата поховання – друга половина XIII–XIV ст.

У газетних підшивках для повноти картини було знайдено й замітку, навколо якої вибудувався цей начерк.

Як відомо, у червні-вересні 1954 р. О.І. Тереножкін провів дослідження знаменитого скіфського кургану на території м. Мелітополь (до пошкодження висота насипу складала близько 5-6 м) [37; 38]. Тоді це був перший аристократичний курган, розкопаний після Першої світової війни в Степовій Скіфії. Багаті знахідки привернули увагу журналістів й інформація про

⁶ Аналізи складу металу золотоординських дзеркал зазвичай дають мідно-олов'янистий сплав (близько 80% Cu, 20% Zn) з незначними домішками.

розкопки широко висвітлювалася у пресі. Одна зі статей, яку прочитав Є.І. Кореневський, була надрукована 12 жовтня 1954 р. в тоді ще 4-сторінковій «Літературній газеті» [16, с. 1]. Через два тижні він відправив Олексію Івановичу наведеного вище листа.

Стаття «Мелитопольский курган» підписана «Наш кореспондент» і являє собою, крім першого вступного абзацу, запис розповіді О.І. Тереножкіна про результати розкопок.

Залишилося сказати ще кілька слів про долю учасників тих подій початку 1920-х років.

Головний організатор і голова Гуртка любителів світознавства Михайло Євгенович Набоков (1887–1960), який на запрошення приїхав з Москви і викладав у 1919–1920 рр. на курсах для вчителів, – майбутній професор кількох університетів, видатний вчений (у різні роки співробітник Московського державного університету (МДУ), Державного астрономічного інституту, Московського планетарію). Автор відомих підручників з астрономії.

Михайло Миколайович Тихомиров (1893–1965) – визначний радянський історик, академік (1953), а тоді, 1919 року, за його відсутності у Москві щойно вийшла перша монографія вченого. Він мріяв про розвиток краєзнавства в Поволжжі: «Какое великое значение имеют местные музеи, они развивают любовь к родной старине, приучают её ценить, охранять и любить. И это первая ступень к исполнению моей фантазии, появлению местных историков, любящих и знающих родную старину» [30, с. 3]. У той час ніхто не підозрював, що через десять років краєзнавчий рух буде вщент знищено, як і цілі історичні напрями, разом з самими репресованими істориками (загине і брат М.Н. Тихомирова – Борис Миколайович, відомий калужський краєзнавець, представник школи М.Н. Покровського).

Артемій Володимирович Арциховський (1902–1978) – видатний дослідник середньовічного Новгороду та першовідкривач берестяних грамот, зрозуміло

що справедливо був роздратований, слухаючи дотепні розповіді М.Н. Тихомирова про поїздку до м. Пугачова й про заклики до безконтрольних розкопок курганів дилетантами. Але цікаво те, що саме цей епізод, який викликав таке обурення, через ланцюжок причинно-наслідкових зв'язків, кілька років по тому суттєво вплинув на шляхи складання власної наукової кар'єри А.В. Арциховського: висміяний виступ Ф.Т. Яковлєва став не єдиним, але, як видається, цілком конкретним імпульсом до початку археологічних пошуків деякими слухачами тієї короткої лекції. Серед тих, хто захопився давньою історією, опинився й Олексій Тереножкін, далі «магічний хід карт» привів до їх знайомства (слід думати, воно відбулося вже в рік вступу Олексія до Першого МДУ, там Арциховський на той час викладав; також вони повинні були зустрічатися, оскільки обидва спілкувалися з В.А. Городцовим). У наступні роки в одній з розмов О.І. Тереножкін висловив думку про високий ступінь достовірності зображень Кенінгсбергського літопису, але А.В. Арциховський з авторитетом старшого відповів, що такого бути б не повинно. Потім, однак, він зайнявся розробкою мимохідь почутого припущення, яке тоді виглядало новаторським, оскільки історіографічна традиція мініатюри літописів ніколи не надавала серйозного значення та не розглядала її в якості цінного історичного джерела. 1940 р. А.В. Арциховський захистив докторську дисертацію з цієї теми, а 1944 р. опублікував монографію. Через багато років у своїх особистих записах О.І. Тереножкін висловлювався про це досить виразно: «Арциховський, використовуваний моє відкриття значення рисунків Кенінгсбергської летописи и промолчавший, что их реальное историко-культурное значение первым подметил я» [12, с. 107]. Не довіряти тому, що «автором ідеї» застосувати «музейно-археологічну методику» для того, щоб довести типовість практики копіювання мініатюр при переписуванні літописів, був саме О.І. Тереножкін, начебто немає підстав – як поширюються думки, котрі нібито «носилися у повітрі», добре відомо. У той же час це анітрохи не применшує значення великої дослідницької роботи, проведеної А.В. Арциховським. Але

справедливості заради слід ще раз зазначити, що у передвоєнне десятиліття О.І. Тереножкін, хоча й залишався «на другому плані» [див. 2], поступово зайняв помітне місце в науковому співтоваристві, а його ідеї та пропозиції впливали на діяльність таких вже вельми іменитих тоді колег як А.В. Арциховский або С.П. Толстов.

Федір Тимофійович Яковлєв (1875 – ?) з дитинства захоплювався колекціонуванням, у 1911–1919 рр. подарував Самарському міському публічному музею декілька своїх колекцій, а у 1917–1919 рр. очолював музей. Він був дійсним членом Псковського археологічного товариства (у м. Пскові народився), співробітником Товариства археології, історії та етнографії при Казанському Імператорському університеті та членом Новгородського товариства любителів старожитностей. У 1913 р. виступив ініціатором створення Самарського археологічного товариства, з 1914 р. працював членом Самарської вченої архівної комісії. У 1920 р. заарештовувався [1, с. 15-168], незважаючи на зауваження позбавленого «класового чуття» Тихомирова, що того аж ніяк не можна було запідозрити у контрреволюційній діяльності. З його робіт відомі два археографічно-бібліографічних покажчика на теми самарської регіоналістики [27].

Вихованець МДУ Тихомиров з гумором описує невдачі археологічних дослідів, лекторські спроможності та взагалі ставить під сумнів компетентність у галузі історії провінційного аматора. Однак це питання, котре вимагає неупередженого погляду – на незлобливу, але вельми іронічну характеристику могли вплинути й якісь моменти особистих відносин (про що тепер можна тільки здогадуватися: від уваги молоді монашки до «полювання» за рукописами та стародруками – М.Н. Тихомиров, як відомо, зібрав значну особисту колекцію та згодом передав її до Сибірського відділення АН СРСР). Хоча Тихомиров у своїх працях був близький до тематики археологічних досліджень, але сам археологією фахово не займався. У своїх спогадах він і прізвище Олексія Івановича наводить без ініціалів та як «Тереношкин» – якщо

це не друкарська помилка або невраховані видавцями особливості почерку славетного палеографа. Принаймні, необхідно визнати, що популяризаторська діяльність Ф.Т. Яковлева під час відвідування м. Пугачова за результатами виявилася плідною. У цілому ж його біографія та наукова спадщина потребують подальшого вивчення, а ім'я заслуговує поваги і пам'яті.

У Самарі, звідки пугачовські «мировіди» так чекали допомоги у справі проведення розкопок, археологічними дослідженнями керувала аж до 1930 р. Віра Володимирівна Гольмстен (1880–1942), яка переїхала сюди з Петрограда 1919 р. Саме вона стане першим наставником і вчителем Олексія Тереножкіна, коли він влітку 1926 р. буде працювати в її експедиції, беручи участь у розвідках по річках Самарі й Кінешо, а потім два роки навчатиметься на Самарських курсах археології. У цій же експедиції Олексій познайомився з Камілою Тревер [40, с. 20] і, ймовірно, розмови на теми східної історії повинні були залишити у нього незабутнє враження.

Єфим Іванович Кореневський (1895–1965) після створення у м. Пугачов Музею місцевого краю, разом з П.І. Пеньковим, брав участь у керівництві його діяльністю протягом 1919–1921 рр. Під час голоду Є.І. Кореневському пощастило покинути Поволжжя (виїзд було заборонено). У 1930-ті він працював вчителем знаменитої московської школи-комуни № 32 ім. П.М. Лепешинського [22], протягом 1951–1957 рр. – директором академічного НДІ національних шкіл. Автор робіт про викладання російської мови у школі.

Про Петра Іларіоновича Пенькова на сьогодні поки що мало відомо. В газеті «Новое время» від 31 грудня 1920 р. були надруковані легенди, зібрані ним в с. Велика Таволожка та в м. Пугачові [34]. Схоже, що саме він був провідною фігурою під час розкопок 1921 р., оскільки зазвичай займався складанням польового щоденика. Помер у голодний 1922 р. [10, с. 55].

Костянтин Іванович Журавльов (1901–1950) до описуваних подій навчався деякий час у духовній семінарії. Музей очолював у 1921–1946 рр. Проводив

археологічні розвідки, часто разом з Олексієм Тереножкіним. У 1926 р. поповнив експозицію музею скелетом Південного слона, а з 1931 р. займався палеонтологією систематично. Виявив скелети іхтіозавра та пліозавра, опублікував кілька статей, де зокрема вніс зміни в геологічні датування поволжських відкладень. Написав історію м. Пугачова (не опублікована). Напередодні 2010 р. Пугачовському краєзнавчому музею присвоєно його ім'я [34]. Про сімейну спадкоємність культурних надбань потрібно сказати, що його син Аркадій Костянтинович Журавльов (1926–1999) також займався краєзнавством і був наставником нинішнього директора музею Н.І. Сулейманової.

М.А. Рібаков (згадуваний у звіті 1921 р. у переліку учасників розкопок першим – мабуть, на знак особливої поваги), ризикну припустити, що ні хто інший, як Михайло Олександрович Рібаков (1885–1938). Народився в с. Кам'янка, біля м. Ніколаєвська в родині священиків. Він у 1910-ті прилучився до революційної діяльності, брав участь у замаху на генерал-губернатора, був засланий до Якутська. Після революції повернувся додому, командував Заволжскою стрілецькою бригадою, нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Згодом викладав у Військовій Академії ім. М.В. Фрунзе. Репресований у справі Тухачевського.

Варвара Іванівна Тереножкіна – старша сестра Олексія, працювала вчителькою у школі. Під час голоду 1921–1922 рр. з інтернатом голодуючих дітей виїжджала до України – у м. Житомир.

Іван Іванович Тереножкін – старший брат Олексія. Служив у Червоній Армії: у 1919–1921 рр. на Уральському фронті, а потім до 1923 р. – «на Румунському». Брав участь в археологічних розвідках Пугачовського музею. Згодом став відомим ботаніком-аграрієм. Ряд його публікацій 1930-х рр. та повоєнного періоду присвячені рослинності Сталінградської області. З середини 50-х рр. працював у Саратові, у відділі кормових культур НДІСХ

Південного Сходу. З відомої мені бібліографії робіт І.І. Тереножкіна остання його стаття вийшла 1973 р.

Олексій Тереножкін того ж місяця, коли проходили згадувані дослідження курганів, також брав участь в розкопках і на іншій пам'ятці – поселенні епохи бронзи біля озера Калач (вірогідно, раніше він часто збирав там в берегових розмивах підйомний матеріал з культурного шару): «В мае этого года (1921 – В.С.) здесь была предпринята пробная раскопка, в которой приняли участие П.И. Пеньков, я (К.И. Журавльов – В.С.), Е.И. Кореневский и А. Тереножкин со своими товарищами, силами которых и была произведена раскопка» [10, с. 55].⁷

Цього року Олексій разом з матір'ю і братом Олександром, рятуючись від голоду, вимушені були виїхати в Україну, спочатку до м. Києва (який за чверть століття стане його другою батьківщиною), а потім у с. Пеньківку Подільської губернії (зараз відноситься до Шаргородського району Вінницької обл.). Родина повернулася додому тільки 1923 р., й Олексій вже присвячує музею та археологічним розвідкам весь вільний час. Заняття пошуками на шкоду господарству, що не дають прибутку, навряд чи були б можливі ще пару десятиліть тому, в умовах авторитарності патріархальних традицій, які раніше досить жорстко регламентували обов'язки членів сім'ї в провінційних містах [26, с. 166-168]. Революція внесла значні корективи в соціальні відносини та окреслила нові життєві цінності суспільства.

У звітах К.І. Журавльова за 1923–1924 рр. ім'я Олексія згадується мало не на кожній сторінці: «Прилагаемая карта охватывает собою тот район, в котором мною, при участии группы любителей: Алексея Тереножкина, Ив. Ив. Тереножкина, Н.П. Любомирова и др. были производимы в 1923 г. работы по археологии. Работы велись главным образом путем археологических разведок, были

⁷ Н.М. Малов [14, с.7], посилаючись на цей звіт, помилково називає серед учасників розкопок 1921 р. П.І. Кутаф'єва.

производимы и частичные раскопки тогда, когда того требовала необходимость» [9, с. 1].

«В обследованиях, произведенных в отчетном году, самое близкое и весьма плодотворное участие принимал А. Тереножкин – учащийся местной школы II ст.[упени]» [10, с. 1].

А в польові сезони 1927 і 1928 рр., коли Олексій був студентом (а потім випусником) Курсів краєзнавства при Самарському університеті, він пише звіти про проведені ним дослідження вже самостійно [35; 36].

Восени 1928 р. для Олексія починається нове життя – він продовжує навчання у Москві, в МДУ, спілкується з В.А. Городцовим, а влітку бере участь в експедиціях до центрально-азійських степів (цьому сприяло знайомство й подальша співпраця з М.В. Воеводським).

Цікаво відзначити, що в периферійному й раніше зовсім далекому від науки Пугачові в ці роки долучилися до дослідницької діяльності відразу кілька майбутніх вчених: археолог О.І. Тереножкін, ботанік І.І. Тереножкін, педагог Є.І. Кореневський, палеонтолог К.І. Журавльов, біолог Н.П. Любомиров (в руслі «сімейної історії» слід назвати і його дочку Л.Н. Любомирову, яка згодом працювала директором Саратовського музею краєзнавства).

Причини такого підйому, як видається, полягали в ентузіазмі перших пореволюційних років, соціальних змінах, в урядовій лінії на підтримку краєзнавства та на розвиток музейної мережі. В грудні 1921 р. у Москві пройшла 1-а Всеросійська краєзнавча конференція, на якій нарком освіти А.В. Луначарський виступив із закликом до вивчення місцевої історії. 1922 р. при Російській Академії наук створено Центральне бюро краєзнавства. Його діяльність призвела до швидкого зростання краєзнавчого руху й на весну 1923 р. в Росії, не враховуючи Москву та Петроград, зареєстровано 231 товариство й 285 місцевих музеїв [29, с. 535-541].

У цей час була надрукована накладом в 200 примірників брошура «Про збирання історико-археологічних експонатів для Пугачовського музею

місцевого краю». З ініціативи музею повітовий виконком видав наказ про охорону пам'яток старовини та здавання до музею усіх знахідок старожитностей [12, с. 15, 18].

Але ось як згадував про археологічні курси при Самарському університеті М.Н. Тихомиров [39, с. 59]: «Общество постепенно обрастало подсобными учреждениями. К их числу принадлежали и археологические курсы, *неизвестно для кого и зачем в то время созданные* [виділено мною – В.С.]. Однако, археология была в большой чести во многих городах Российской Республики, так как являлась своего рода выходом для интеллигенции, стремившейся занять себя интересной для нее исторической работой». Тобто, «колишня» інтелігенція швидко перетворювалася на маргінальну частину суспільства. Час був, як відомо, вкрай суперечливим: про іншу, зловісну сторону революційних змін писав, наприклад, 1920 р. М.І. Ростовцев – про загальний занепад, руйнування культури і загибель вчених: «Получаю от времени до времени письма бежавших из большевистского рая, где так пышно цветут науки и искусства, учителей моих, коллег и учеников. И каждое письмо содержит прежде всего «синодик» – сухие списки погибших с однообразными приписками: умер от голода, расстрелян, покончил самоубийством. Десятки имён – одно крупнее другого, десятки образов самоотверженных работников на nive науки и просвещения, профессоров-идеалистов, в полунищете героически нёсших свой крест апостолов знания» [23, с. 94].

Можливо, що головним практичним чинником культурного підйому в Поволжжі насамперед слід вважати відток сюди висококваліфікованих наукових кадрів з голодних та небезпечних Москви й Петрограда (діяльність М.Є. Набокова у м. Пугачові; В.В. Гольмстен, В.Н. Перетц, В.П. Адріанової-Перетц, М.Н. Тихомирова в Самарському університеті). Однією з причин

ліквідації 1923 р. університету було якраз те, що професура стала повертатися додому. У Саратові археологічні роботи отримали було розвиток в період 1900–1917 рр. на базі Саратовської ученої архивної комісії (СУАК), але активізація досліджень після революції також пов'язана з переїздом туди 1920 р. П.С. Рикова з Рязанської губернії (за рекомендацією В.А. Городцова).

Інтерес Олексія до археологічних пам'яток і найдавнішої історії сформувався за умов, коли краєзнавчому рухові в країні надавалася державна підтримка і, головне, не заважали його самостійному розвитку «знизу» на місцях. У «рік великого перелому» почався розгром краєзнавства, а наступного 1930 р. були ліквідовані обласні краєзнавчі організації і почалися репресії, які не минули й О. Тереножкіна – тоді вже студента МДУ.

Наостанок ще раз підкреслимо, що археологічні пошуки Олексія Івановича у Заволжжі за досягнутими результатами склали цілий етап (1919–1928 рр.) в його експедиційній практиці. Також звернемо увагу на те, що розвідками старожитностей у м. Пугачові в 20-і рр. захоплювалося досить широке коло ентузіастів, але високого наукового рівня та визначних здобутків досяг лише один Олексій, для якого археологія стала справою усього життя.

Хоча пугачовському періоду роботи вченого присвячено вже кілька статей і доповідей [5; 6; 25; 40] та низка опублікованих у періодиці або розміщених на електронних ресурсах нарисів директора місцевого краєзнавчого музею Н.І. Сулейманової, продовжують відкриватися усе нові цікаві подробиці ранніх сюжетів наукової біографії О.І. Тереножкіна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексушина Т. Ф. «Неизвестный работник черной работы» / Т. Ф. Алексушина // Краеведческие записки : Вып. X. – Самара : Самарский областной историко-краеведческий музей им. П. В. Алабина, 2003). – С. 150–168.

2. Андреев В. Историк «второго плана» в персональной иерархии украинского исторического співтовариства XIX – початку XX ст. / В. Андреев // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій ; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 4. – К. : Інститут історії НАН України, 2009. – С. 295–302.

3. Василевский А. М. Дело всей жизни / А. М. Василевский. – М. : Политиздат, 1978. – 552 с.

4. Государственный архив Саратовской области (ГАСО). – Ф. 3. – Оп. 126. – Д. 45. – Л. 27 об.

5. Гречишкина М. В. Ранний этап научных исследований А. И. Тереножкина / М. В. Гречишкина // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна – № 965 : Сер. Історія. – Вип. 43. – С. 211–218.

6. Гречишкина М. В. Археолого-краеведческие исследования Алексея Ивановича Тереножкина в Пугачевском уезде Самарской губернии (1920-е гг.) / М. В. Гречишкина // Пятое всероссийские краеведческие чтения (Москва–Владимир, 27–28 мая 2011 г.) / Отв. ред. В. Ф. Козлов, сост. А. Г. Смирнова. – М. : ИЦ «Краеведение», 2012. – С. 321–324.

7. Журавлев К. Отчет о раскопках курганов, произведенных в западной окрестности гор. Пугачева в 1921 г. / К. И. Журавлев // Архив Пугачевского краеведческого музея (ПКМ). – № 13.

8. Журавлев К. И. Древний очаг в устье р. Клопихи и раскопка его. 28 авг. 1922 г. / К. И. Журавлев // Архив ПКМ. – № 29. – 4 с.

9. Журавлев К. И. Отчет об археологических разведках и раскопках, произведенных в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1923 г. / К. И. Журавлев // Архив ПКМ. – № 30.

10. Журавлев К. И. Отчет об археологических исследованиях в Пугачевском уезде Сам. губ. в 1924 г. / К. И. Журавлев // Архив ПКМ. – № 31.

11. Журавлев К. И. Археологические разведки по верхнему течению р. Б. Иргиза в июне 1925 г. / К. И. Журавлев // Архив ПКМ. – № 32.

12. Из жизни Алексея Тереножкина (написано его рукой, собрано его сыном). – К., 2006. – 112 с.

13. Ильинская В. А. Новая находка блях с эмальями на Киевщине / В. А. Ильинская, А.И. Тереножкин // КСИИМК. – 1955. – Вып. 60. – С.145–149.

14. Малов Н. М. Питейные формы с нижневолжских поселений срубной культурно-исторической области / Н. М. Малов // Поволжский край : Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов : Изд-во Сарат. ун-та. – 2005. – Вып. 12. История, источниковедение и археология Поволжья. – С. 3–21.

15. Маневич Е. Л. От Сталинграда до Вены. Боевой путь Н-ской гвардейской армии / Е. Л. Маневич, И. И. Бенедиктов, А. И. Тереножкин. – Действующая армия, 1945.

16. Мелитопольский курган // Литературная газета. – 12 октября 1954. – № 122 (330). – С. 1.

17. Мозолевский Б. Н. Курганы скифского Герроса IV в. до н.э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы) / Б. Н. Мозолевский, С. В. Полин. – К., 2005. – 600 с.

18. Научный архив Государственного исторического музея (НА ГИМ). – Фонд В. А. Городцова. – Д. 4.

19. Науковий архів Інституту археології Національної Академії наук України (НА ІА НАНУ). – Ф. 27. – Папка «Листи».

20. Недашковский Л., Ракушин А., 1998. Бронзовые зеркала второй половины X–XIV в. Из музеев Саратовской области / Л. Недашковский, А. Ракушин // Татарская археология. – Казань, 1998. – № 2 (3). – С. 87–108.

21. Отрощенко В. В. О. І. Тереножкін як дослідник бронзової доби в Степовій Україні / В. В. Отрощенко // Ранній залізний вік Євразії : до 100-річчя від дня народження О. І. Тереножкіна. – К.–Чигирин, 2007. – С. 13–14.

22. Рожанский А. Я. Воспитательная работа на уроках русского языка / А. Я. Рожанский // Русский язык в школе. – 1938. – № 1. – С. 28–46.

23. Ростовцев М. И. Мученики науки в Советской России. В память об умерших друзьях и коллегах / М. И. Ростовцев // Политические статьи / Перевод, вступительные статьи, составление, комментарии : К. А. Аветисян. – Спб., 2002. – 208 с.

24. Рядченко Е. А. Влияние купцов на формирование культурной среды провинциальных городов Самарского Поволжья Е. А. Рядченко // Облик российской провинции : исторические и современные социокультурные проблемы : V Международные Стахеевские чтения : Материалы научной конференции. – Елабуга, 2012. – С. 160–165.

25. Саєнко В. М. Археологічно-краєзнавча і музейна діяльність О. І. Тереножкіна у 1920-ті роки / В. М. Саєнко // Український історичний збірник. – Вип. 15. – К. : Інститут історії України, 2012. – С. 281–291.

26. Салимуллина Е. В. Семейные отношения провинциального купечества дореволюционной России / Е. В. Салимуллина // Облик российской провинции: исторические и современные социокультурные проблемы : V Международные Стахеевские чтения : Материалы научной конференции. – Елабуга, 2012. – С. 166–168.

27. Семина Н. И. Библиографическая деятельность в контексте историко-культурной среды Поволжского региона : Дис. ... канд. пед. Наук : 05.25.03 / Н. И. Семина. – М., 1999. – 254 с.

28. Скорий С. А. Олексій Іванович Тереножкін – видатний археолог ХХ ст. (до 100-річчя від дня народження) / С. А. Скорий // Археологія. – 2007. – № 4. – С. 3–11.

29. Соболев В. С. Академия Наук и краеведческое движение / В. С. Соболев // Вестник РАН. – М., 2000. – Т. 70. – № 6. – С. 535–541.

30. Сулейманова Н. И. Заволжская сокровищница. История Пугачевского краеведческого музея (к 90-летию музея) / Н. И. Сулейманова. – Пугачев, 2009. – С. 3.

31. Сулейманова Н. И. Еще не закончилась гражданская война ... / Н. И. Сулейманова // <http://pugachevskoevremya.ru/eshhe-ne-zakonchilas-grazhdanskaya-vojna/>

32. Сулейманова Н. И. Отчет Пенькова / Н. И. Сулейманова // <http://www.pi-center.ru/?p=285>

33. Сулейманова Н. И. Об Алексее Ивановиче Тереножке / Н. И. Сулейманова // <http://www.pi-center.ru/?p=287>

34. Сулейманова Н. И. К. И. Журавлев – собиратель старообрядческой коллекции Пугачевского краеведческого музея / Н. И. Сулейманова // <http://ogis.sgu.ru/ogis/bogo/mat12/mat12-28.html>

35. [Тереножнин А. И.] Отчет. О археологических работах, произведенных летом 1927 г. в Пугачевском уезде Самарск. губ. студентом Высших курсов Краеведения при СГУ Алекс. Тереножкиным) // Архив ПКМ. – № 33. – Машинопись.

36. Тереножнин А. И. Дневник археологических работ в Пугачевском уезде летом 1928 года. // Архив ПКМ. – № 72. – Машинопись.

37. Тереножкин А. И. Скифский курган в г. Мелитополе // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. – 1955. – Вып. 5. – С. 23–34.

38. Тереножкин А. И. Мелитопольский курган / А. И. Тереножкин, Б. Н. Мозолевский. – К., 1988. – 264 с.

39. Тихомиров М. Н. Самара в моей жизни (1919–1923) / М. Н. Тихомиров. – Самара : «Самарский университет», 1994. – С. 53.

40. Шевченко Н. П. Краєзнавча та музеєзнавча діяльність О. І. Тереножкіна / Н. П. Шевченко // Ранній залізний вік Євразії : до 100-річчя від народження О. І. Тереножкіна. – К., 2007. – С. 19–20.

Тереножкин Алексей Иванович – археолог, работал в России, Средней Азии, на Украине. С 15 лет начал активно заниматься археолого-краеведческими исследованиями в Поволжье, а потом в Центральной Азии. В 1948 г. переезжает на Украину, где изучал предскифскую и скифскую эпохи.

Ключевые слова: археолог А.И. Тереножкин, научная работа, библиография.

Terenzhkin Alexey Ivanovich – the archeologist, worked in Russia, Central Asia, in Ukraine. From the age 15 began actively to be engaged in researches of archeology regional studies in the Volga region, then in the Central Asia. In 1948 moved to Ukraine where studied the Prescythian and Scythian periods.

Key words: archeologist A.I. Terenzhkin, Volga region, research work, bibliography.